

VIJFTIG JAAR CRISIS IN HET JOURNAAL

DE VERSLAGGEVING VAN KABINETSCRISES

In de afgelopen jaren heeft het spanningsveld tussen de Haagse politiek en de media zich in toenemende mate tot onderwerp van historisch onderzoek ontwikkeld, mede als gevolg van een vermeende groeiende invloed van de journalistiek op de politiek. Zowel binnen het onderzoeksveld geschiedenis van de politieke cultuur als binnen dat van de journalistieke cultuur vormt de interactie tussen media en politiek een vruchtbaar aandachtsgebied. Nieuwsprogramma's en in het bijzonder het JOURNAAL zijn daarvoor bij uitstek geschikte studieobjecten. In het JOURNAAL vormde de politieke berichtgeving al snel één van de zwaartepunten van de uitzendingen, die ongetwijfeld bijgedragen heeft aan het succes van het programma. Vanaf de eerste uitzending trok het JOURNAAL (relatief) veel kijkers, en het programma slaagde erin de publieke belangstelling vast te houden gedurende zijn vijftigjarige bestaan.¹ Een langdurige monopoliepositie en een betrouwbaar imago waren daar mede debet aan. Als de media inderdaad invloed uitoefenen op politici en burgers, dan geldt dat zeker ook voor het JOURNAAL.

Onderzoekers van de politieke berichtgeving van het JOURNAAL hebben vaak hun aandacht gericht op de verslaggeving van verkiezingscampagnes.² Dat is ook niet zo vreemd. Voor een democratische staat is het belangrijk dat burgers in verkiezingstijd goed ingelicht worden over de politiek.³ Verkiezingen zijn echter niet het enige moment waarop berichtgeving aan de bevolking van belang is. Ook in tijden van kabinetscrisis is het televisienieuws een belangrijke bron van informatie voor de burgers en zijn zij gekluisterd aan de buis. Zij willen immers weten of het land nog steeds geregeerd wordt, en hoe de crisis opgelost zal worden. Op welke wijze het JOURNAAL in de afgelopen vijftig jaar over kabinetscrisis bericht heeft is het onderwerp van deze bijdrage. Zes crises staan hierin centraal: die van de kabinetten Drees IV (1958), De Quay (1960), Cals (1966), Den Uyl (1977), Lubbers II (1989) en Kok II (1999).⁴ In het bijzonder wordt daarbij gekeken naar de veranderingen die de berichtgeving heeft ondergaan en in hoeverre deze zijn in te passen in de ontwikkelingen van de algemene journalistieke cultuur.⁵

Bij de analyse van de journaaluitzendingen is op de volgende aspecten van de verslaggeving gelet. Ten eerste is voor elk jaar gemeten hoeveel minuten het JOURNAAL gemiddeld besteedde aan items over de crisis. Dit is, indien mogelijk, vergeleken met de gemiddelde lengte van items over andere onderwerpen.⁶ Ten tweede is nagegaan welke aspecten van de kabinetsscrises behandeld werden door het JOURNAAL. Werd er bericht over de dreiging van de crises, werd alleen de daadwerkelijke breuk interessant gevonden of trok vooral de nasleep de aandacht? Was er aandacht voor de schuldvraag? En wie kwamen er in beeld? Ten derde is vastgesteld in welke vorm het JOURNAAL het nieuws bracht. Bevatte het JOURNAAL pure verslaggeving, interviews, uitleg, achtergronden of analyse? Op basis daarvan is geconstateerd hoe de journaalmedewerkers zich opstelden tegenover de politici.

Ten vierde is de mate van objectiviteit bekeken. Daarbij is niet alleen nagegaan hoe neutraal de inhoud en toon van de verslaggeving was, maar ook hoe betrouwbaar de presentatietechniek overkwam op de kijkers. Volgens media-deskundigen kan een nieuwsprogramma objectief overkomen, als het zich houdt aan enkele narratieve en visuele conventies. De kijker wordt eerder overtuigd als het verhaal chronologisch en rustig is opgebouwd (dus zonder tijdsmanipulaties zoals *slowmotion*), als het productieproces van het JOURNAAL niet wordt benadrukt (zodat de kijker minder snel beseft dat hij naar een programma kijkt) en als er herkenbare beelden worden vertoond (aangezien dit respect afdwingt).⁷ Ten vijfde is nagegaan of het nieuws ‘gefictionaliseerd’ was. Tegenwoordig vrezen veel mensen dat de televisie minder aandacht besteedt aan de inhoud, terwijl de persoon van de politicus en sensationele elementen steeds meer benadrukt worden.⁸ Er wordt daarom achterhaald of er de afgelopen vijftig jaar in het JOURNAAL sprake was van deze zogenaamde personalisering en dramatisering.

Een andere vrees van critici is dat televisiejournalisten tegenwoordig steeds meer gedreven worden door zogenoemde medialogica. Dit houdt in dat de aard en inhoud van de berichtgeving meer en meer bepaald worden door specifieke mediarijchlijnen. Met andere woorden, televisiejournalisten zouden zich teveel laten leiden door de overweging wat ‘goede televisie’ is, en niet wat bruikbare informatie voor de kijkers oplevert. Hierdoor wordt de inbreng van de journalisten steeds groter, zodat politici nauwelijks meer de politieke agenda kunnen bepalen.⁹ Tot slot wordt daarom nagegaan hoeveel waarde de redactie door de tijd heen heeft gehecht aan medialogica. Uiteraard is de berichtgeving van het JOURNAAL altijd beïnvloed door bepaalde technische en institutionele factoren, die kenmerkend zijn voor het medium televisie. De zendtijd die het JOURNAAL ter beschikking heeft is bijvoorbeeld altijd van invloed geweest op de nieuwsselectie. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de berichtgeving van het JOURNAAL van de afgelopen vijftig jaar altijd even sterk beïnvloed is door medialogica.

Het JOURNAAL wacht af

Toen het kabinet-Drees IV viel, eind 1958, bestond het NTS-JOURNAAL nog geen drie jaar. In 1960 brak er opnieuw een kabinetscrisis uit, toen twee ARP-ministers zich tijdens het debat over woningbouw onvoldoende gesteund voelden door hun partijgenoten in de Tweede Kamer. De breuk binnen dit kabinet-De Quay werd weliswaar binnen enkele dagen gelijmd, maar was daarom niet minder spannend. In de eerste jaren van zijn bestaan schonk het JOURNAAL nauwelijks aandacht aan binnenlands politiek nieuws.¹⁰ Voor de kabinetscrisis van 1958 en 1960 werd echter een uitzondering gemaakt. Items over de crises duurden gemiddeld anderhalve minuut. Op een uitzending van in totaal twintig minuten was dit niet erg lang, maar in ieder geval werden de crises niet genegeerd. In 1958 berichtte het JOURNAAL over de val van het kabinet, waarbij de nadruk werd gelegd op de ministers. In 1960 was de berichtgeving over de crisis iets uitgebreider. Naast het bericht over de breuk, werd er aandacht besteed aan het verloop van de lijmpoging. Daarom kwamen zowel ministers als fractievoorzitters in beeld. Bovendien was er in 1960 aandacht voor de oorzaak van de crisis. ARP-fractievoorzitter Bruins Slot kwam bijvoorbeeld in beeld om de actie van zijn fractie toe te lichten.

Overigens gaf Bruins Slot deze toelichting niet als antwoord op een vraag van een journaalverslaggever. Interviews waren namelijk zeer zeldzaam in de beginjaren van het JOURNAAL. De verslaggevers vroegen de politici bijna nooit om een reactie. Als de opvattingen van een politicus verbeeld moesten worden, werd zijn toespraak in bijvoorbeeld de Kamer in beeld gebracht. Verreweg de meeste items bestonden echter uit beelden van passerende politici op het Binnenhof, terwijl het bericht werd voorgelezen door een nieuwslezer buiten het beeld, een zogenaamde *voice-over*.

Het JOURNAAL gebruikte de *voice-over* techniek niet uit eigen beweging, maar werd daartoe gedwongen door de omroepen. Het televisiebestel was in de jaren vijftig nog sterk verzuild, en de omroepen wilden niet dat het JOURNAAL teveel invloed zou hebben op de hele bevolking.¹² De redactie werd daarom onderworpen aan het gezag van een Journaalcommissie, die ervoor moest zorgen dat het JOURNAAL objectief bleef. Beelden van een nieuwslezer zouden te subjectief zijn en werden (bijna) niet toegelaten. Daarnaast was het JOURNAAL wettelijk verplicht alleen maar pure verslaggeving te brengen. Dit is terug te zien bij de berichtgeving over de kabinetscrisis. Er werden alleen feiten over de crisis en de lijmpoging weergegeven, en dat gebeurde op een neutrale toon. Het JOURNAAL deed bovendien zijn best om de presentatietechniek betrouwbaar over te laten komen op de kijkers. Het verhaal was rustig opgebouwd, het productieproces werd zo min mogelijk benadrukt en bijna elk item over een kabinetscrisis kon herkend worden aan een *shot* van de Ridderzaal. Als gevolg van de kalme, feitelijke verslaggeving was er in 1958 en 1960 nog geen sprake van per-

sonalisering of dramatisering. Het JOURNAAL schonk geen aandacht aan individuele politici of sensationele gebeurtenissen.

Aangezien er bijna nooit een nieuwslezer in beeld kwam, kon het JOURNAAL alleen verslag doen van gebeurtenissen waarvan beeld beschikbaar was.¹² Men zou daarom kunnen verwachten dat beschikbaarheid van beeld het allerbelangrijkste selectie criterium was. Dat was echter niet het geval. De ingehuurde cameramensen waren erg inventief in het zoeken van bruikbare beelden, ook als deze minder voor de hand lagen. Zo werd het bericht over de bouwcrisis in 1960 verbeeld door een tas van het ministerie van Volkshuisvesting. Op die manier konden belangwekkende gebeurtenissen toch voorzien worden van beelden, zodat ze behandeld konden worden in het JOURNAAL. Bij de selectie van de nieuwsitems werd er meer waarde gehecht aan het belang van de politieke gebeurtenissen dan aan de beschikbaarheid van het beeld. In de vroege jaren van het JOURNAAL liet de redactie zich dan ook nog niet veel leiden door media-logica.

In de loop van de jaren zestig veranderde er weinig aan de afwachtende en neutrale houding van het JOURNAAL. Dat blijkt goed uit de verslaggeving van de kabinetscrisis in 1966, die uitbrak toen KVP-fractievoorzitter Schmelzer het kabinet van de katholieke Cals naar huis stuurde. Deze Nacht van Schmelzer wordt vaak gezien als een breukpunt in de geschiedenis van de Nederlandse journalistiek. Voorheen voelden journalisten zich gebonden aan hun zuil, maar na Schmelzers verraad van het kabinet ‘van eigen signatuur’ lieten ze deze houding varen. Ze werden kritischer en stelden zich onafhankelijker op tegenover de politici. De kabinetscrisis was niet de enige oorzaak van de journalistieke verandering, maar heeft deze wel versterkt. De nieuwe journalistiek werd vooral zichtbaar bij de actualiteitenrubrieken. Deze ontwikkeling ging echter vooralsnog voorbij aan het JOURNAAL. Ondanks de afschaffing van de Journaalcommissie moest het JOURNAAL zich nog steeds beperken tot objectieve, pure verslaggeving. Uitleg en commentaar geven bleef voorbehouden aan de actualiteitenrubrieken van de omroepen, waardoor het JOURNAAL achterbleef bij de journalistieke ontwikkeling.¹³ Het JOURNAAL vertoonde in 1966 daarom meer overeenkomsten met de jaarnieuwsbulletins uit de beginjaren dan met de contemporaine actualiteitenrubrieken.

Vergeleken met zes jaar eerder besteedde het JOURNAAL in 1966 meer aandacht aan de kabinetscrisis. De items over de crisis duurden gemiddeld twee minuten, terwijl items over andere onderwerpen één minuut in beslag namen.¹⁴ Maar liefst tweederde van alle uitzendingen tussen de val van het kabinet en de beëindiging van het interim-kabinet, vijf weken later, behandelde de crisis. Inhoudelijk was de verslaggeving echter nauwelijks veranderd. Net als in 1960 legde het JOURNAAL de nadruk op de nasleep van de crisis, in dit geval het verloop van de formatieonderhandelingen. Het JOURNAAL had nauwelijks aandacht voor de oorzaak van de crisis of de schuldvraag. Schmelzer werd slechts één keer gevraagd naar de motivatie voor zijn actie, terwijl hij veel vaker verbeeld werd in

Een NTS-camera in de Tweede Kamer, omstreeks 1966. Bron: *Beeld en Geluid, Hilversum*

zijn rol als formateur. De berichtgeving van het JOURNAAL bleef droog, zonder de dramatische aspecten van de kabinetscrisis in beeld te brengen. Hiermee verschilde het JOURNAAL sterk van de actualiteitenrubrieken, die de nadruk legden op Schmelzers optreden tijdens ‘zijn’ Nacht en de spanningen die daardoor veroorzaakt waren.¹⁵

In 1966 wilde het JOURNAAL nog steeds slechts registreren wat er werkelijk gebeurd was. De verslaggevers lieten daarom niet merken wat ze vonden van Schmelzers optreden. Zij zouden nooit zeggen dat Schmelzer het kabinet naar het ‘schavot’ had geleid, zoals Ed van Westerloo in KRO’S BRANDPUNT stelde.¹⁶ In plaats daarvan brachten ze in beeld hoe de formatie verliep, zonder daar commentaar bij te leveren. De presentatie bleef neutraal, zodat het JOURNAAL objectief overkwam op de kijkers. Zelfs toen een verslaggever het productieproces benadrukte door te zeggen dat ‘wij’ met fractievoorzitters spraken, deed hij dat op een neutrale toon. De vele beschuldigingen van subjectiviteit die het JOURNAAL in deze jaren kreeg te verduren waren dan ook niet terecht.¹⁷

De enige inhoudelijke vernieuwing van het JOURNAAL was het veelvuldige gebruik van interviews. Deze verandering had echter weinig effect op de houding van de journaalmedewerkers. De interviewers stelden vaak slechts één vraag, waarna de camera zich uitsluitend richtte op de politici, die minutenlang hun verhaal konden doen. De verslaggevers peinsden er niet over om de politici in de rede te vallen. Ze stelden zich onderdanig op en waren bereid elk antwoord

te accepteren. Als ze helemaal geen antwoord kregen, drongen ze zelfs niet verder aan. Zo weigerde De Quay tijdens de formatiebesprekingen commentaar te leveren en stelde hij zich kleinerend op tegenover de journalisten. Zelfs toen hij hen op een ironische toon vroeg: 'Heeft u weer kunnen fantaseren?' konden de verslaggevers alleen maar schaaachtig lachen. Het gebruik van interviews leidde er in 1966 daarom nog niet toe dat de journaalmedewerkers hun stempel gingen drukken op de verslaggeving. De journalisten van de actualiteitenrubrieken waren veel actiever en professioneler ingesteld. Zij gingen daadwerkelijk achter het nieuws aan, door de politici net zo lang te bestoken met vragen tot ze een antwoord kregen.¹⁸ De verslaggevers van het JOURNAAL daarentegen brachten alleen maar in beeld wat de politici kwijt wilden.

De doorbraak

Het zou nog ongeveer tien jaar duren voordat het JOURNAAL zijn afwachtende houding volledig liet varen. In de loop van de jaren zeventig kreeg het JOURNAAL beduidend meer speelruimte. In 1969 verloren de omroepen hun meerderheid binnen de NOS (zoals de NTS was gaan heten), waardoor ze minder beperkingen op konden leggen aan het JOURNAAL. Het nieuwsprogramma was nog steeds verplicht om objectief te zijn, maar mocht vanaf 1974 ook feiten in 'zodanige samenhang met andere feitelijkheden (...) presenteren dat ze door het publiek kunnen worden begrepen'.¹⁹ Het JOURNAAL hoefde zich dus niet meer te beperken tot het uitzenden van droge feiten. De nieuwe hoofdredacteur, Ed van Westerloo, greep vanaf 1976 deze kans om een 'journalistiek' journaal te maken. Zo kon de moderne journalistieke cultuur eindelijk gevolgd worden door de journaalmedewerkers, tien jaar na de Nacht van Schmelzer. Dit is duidelijk zichtbaar aan de berichtgeving over de val van het kabinet-Den Uyl.

In 1977 kwamen de confessionele en progressieve coalitiepartners met elkaar in conflict naar aanleiding van de grondpolitiek. Het kabinet had hierover al een overeenstemming bereikt, maar toen de KVP- en ARP-fracties in de Tweede Kamer amendementen indienden, sloot minister Van Agt van Justitie zich daarbij aan. Daarop begonnen nieuwe onderhandelingen over het wetsvoorstel. Na drie moeizame weken bleek echter dat de ministers geen overeenstemming konden bereiken, waarop ze hun portefeuilles aanboden.

In de jaren zeventig kreeg de journaalredactie meer aandacht voor de binnenlandse politiek. Er werd gemiddeld maar liefst drieëneenhalve minuut gewijd aan items over de kabinetscrisis van 1977, anderhalve minuut langer dan aan overige items.²⁰ In tegenstelling tot in 1966, had het JOURNAAL niet alleen belangstelling voor de formatie na de breuk, maar bracht het ook de dreiging van de crisis in beeld. Het JOURNAAL berichtte enkele dagen lang over het verloop van het kabinetsberaad en vroeg politici expliciet hoe groot de kans op een crisis was. Deze verschuiving in aandacht betekende een belangrijke vernieuwing,

Minister-president Joop den Uyl omringd door journalisten bij de bekendmaking van de val van zijn kabinet, 22 maart 1977. Bron: Han Singels, IISG / J. Bardoel e.a., Journalistieke cultuur in Nederland, Amsterdam 2001, p. 68

omdat het JOURNAAL zich niet meer liet 'overvallen' door kabinetscrisis, maar erop anticepeerde. De journalisten wachtten de gebeurtenissen niet meer af, maar gingen zelf achter het nieuws aan.

Deze actieve instelling had ook gevolgen voor de inhoud van de verslaggeving. Het JOURNAAL wilde meer zijn dan een klankbord voor politici. De verslaggevers namen de uitlatingen van de politici niet meer zomaar voor lief, omdat ze zelf nagedacht hadden over de politieke situatie. Er kwam een einde aan de tijd dat het JOURNAAL alleen maar uitzond wat de politici kwijt wilden. Dit blijkt allereerst uit de veranderingen die de interviews hadden ondergaan. De verslaggevers aarzelden geen moment meer om politici te onderbreken, als ze hun antwoorden onduidelijk of onvolledig vonden. De interviewers namen geen genoegen met elk willekeurig antwoord en vroegen door om specifieke informatie te achterhalen. Daarnaast vatten ze soms antwoorden samen, om ze te verduidelijken en een reactie van de politici uit te lokken. De journalisten voelden zich duidelijk niet meer ondergeschikt aan de politici. Toen een geïnterviewde minister klaagde over de felle cameralamp die in zijn gezicht scheen, bleef de verslaggever dringende vragen stellen, zonder zich ook maar even te verontschuldigen.

De groeiende inbreng van de verslaggevers bleek tevens uit de uitleg die het JOURNAAL ging geven. Voor het eerst kwamen er af en toe verslaggevers in beeld die in hun eigen woorden weergaven wat er gebeurd was of wat het standpunt van bepaalde politici was. Een nieuwslezer vertelde bijvoorbeeld niet alleen dat de koningin haar adviseurs zou ontvangen na de val van het kabinet, maar legde ook uit hoe deze consultaties in zijn werk gingen. Daarnaast gaf hij aan op welke

manieren de crisis opgelost kon worden. Een ander goed voorbeeld was een politiek redacteur die uitgebreid vertelde over Den Uyls opvattingen, terwijl Den Uyl zelf maar heel even in beeld kwam. Het valt bovendien op, dat de politiek redacteur iets afweek van Den Uyls woorden. In 1977 was dit een uitzondering, omdat de politici bijna altijd nog zelf aan het woord waren. Het is echter duidelijk dat het JOURNAAL zelfstandiger was geworden en de verslaggevers een sterkere rol begonnen op te eisen.

Sommige politici waren absoluut niet te spreken over deze gang van zaken. Het JOURNAAL werd er daarom steeds van beschuldigd subjectief te zijn. Of de politici het JOURNAAL nu ‘een stuk kapitalistische staatsmacht’ of een ‘felrood-gekleurd ei’ noemden, over één ding waren ze het eens: de verslaggevers waren niet neutraal genoeg.²¹ Deze beschuldigingen waren echter onterecht. De verslaggevers hadden weliswaar meer inbreng gekregen, maar de opvattingen van de politici stonden nog altijd centraal. Als de interviewers de politici onderbraken, deden ze dat niet om hun eigen mening te geven, maar om de standpunten van de politici te achterhalen. En zelfs als ze als enigen in beeld kwamen, brachten ze hun eigen opvattingen niet naar voren. Het JOURNAAL wilde de politieke realiteit in beeld brengen. Het deed dan ook zijn best om betrouwbaar over te komen op de kijkers. De redactie vond het in 1977 blijkbaar belangrijk om burgers te informeren over de kabinetscrisis.

Technologische vooruitgang

In de jaren zeventig veranderde niet alleen de instelling van het JOURNAAL, maar ook de technologie waar het gebruik van maakte. Zo werd in 1973 de *auto-cue* ingevoerd, zodat de nieuwslezer in de camera kon blijven kijken terwijl hij zijn tekst oplas. Daarnaast maakte de *chromakey* techniek het mogelijk om afbeeldingen toe te voegen aan het primaire beeld. De belangrijkste technische innovatie was wel de overgang van film naar video. Het JOURNAAL gebruikte de nieuwe beelddrager voor het eerst in november 1976. Hierdoor viel de ontwikkeltijd weg en werd de montagetijd een stuk korter. Dit betekende een enorme vooruitgang. Het is goed voor te stellen, hoe kostbaar de tijd van de journaalmedewerkers was. Elke dag opnieuw moesten immers vóór acht uur alle nieuwsberichten verzameld en verwerkt zijn. De komst van de snelle videotech-niek had dan ook grote consequenties. De technologische vooruitgang stelde de journaalmedewerkers in staat om hun journalistieke kwaliteiten ten volle te benutten. Dit was echter pas na 1980 goed merkbaar, omdat het gebruik van videoregistratie vóór die tijd nog niet echt doorzette.²² Tegen de tijd dat het tweede kabinet van Lubbers viel, in 1989, was het JOURNAAL uitgebouwd tot een dynamisch zelfstandig programma.

Omdat de liberalen in 1986 een gevoelige verkiezingsnederlaag hadden geleden, moesten zij vaak concessies doen aan hun christen-democratische

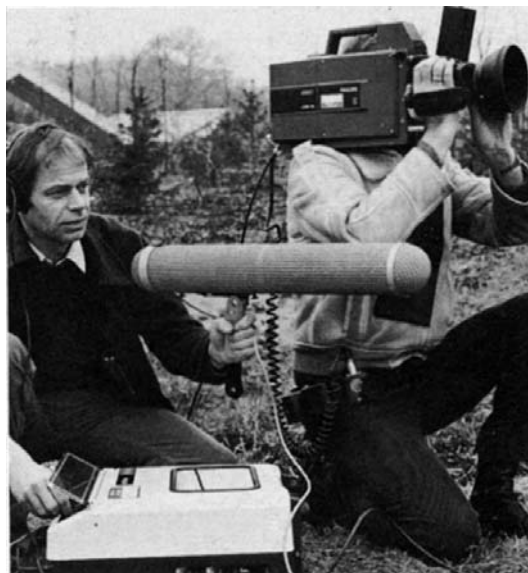

coalitiepartners. Na drie jaar regeren had de vvd hier schoon genoeg van. De fractie in de Tweede Kamer besloot daarom het Nationaal Milieubeleidsplan, dat nota bene door een vvd-minister was ingediend, niet te accepteren. Op 29 april liet fractievoorzitter Voorhoeve publiekelijk weten dat zijn fractie hoge kosten voor automobilisten niet toe zou staan. Net als andere media, dook het JOURNAAL bovenop dit nieuws. Drie dagen later hield Voorhoeve zich aan zijn woord en diende hij een motie in. Hierop traden de bewindslieden af en al snel bleek dat de breuk niet te lijmen was. Na de crisis had het JOURNAAL dan ook meer aandacht voor de opvattingen over het conflict dan voor mogelijke oplossingen.

De lengte van de items over de kabinetscrisis bedroeg drieëneenhalve minuut, net als in 1977. Ook de lengte van de overige items was gelijk gebleven. De vormgeving van de journaaluitzending daarentegen, was sterk veranderd door de videoteknik. Politici werden niet meer uitsluitend geïnterviewd door verslaggevers in Den Haag, maar werden ook tijdens ‘kruisgesprekken’ ondervraagd door de nieuwslezer. Met behulp van een videoverbinding konden de nieuwslezer in de studio en een politicus elders in het land elkaar zien en spreken. Verder maakte het JOURNAAL dankbaar gebruik van de verkorte montagetijd. Er werden *stand-ups* uitgezonden, waarin uitlatingen van politici afgewisseld werden met beelden van een verslaggever. Bovendien stuurde het JOURNAAL af en toe verslaggevers op pad om videoreportages te maken. Dit waren montages van verschillende videobeelden, begeleid door een *voice-over*.

De videoteknik veranderde niet alleen het uiterlijk, maar ook de inhoud van de berichtgeving. De verslaggevers waren veel minder afhankelijk geworden van interviews met politici. Ze hadden nu tijd genoeg om videobeelden te verzamelen en die later op de dag te monteren in een *stand-up*. Op die manier konden zij zelf de standpunten van de politici verwoorden. Dit verhaal werd hooguit aangevuld met korte citaten van de politici zelf. Vergeleken met 1977 kwamen verslaggevers veel vaker in beeld. Ze waren ervan overtuigd geraakt dat ze doorhadden wat de politici vonden en deden. Sommige verslaggevers vonden zelfs dat ze de opvattingen van politici beter konden weergeven dan de politici zelf. Het *shot* van Voorhoeve, die op 29 april dreigde het kabinetvoorstel niet te zullen accepteren, werd bijvoorbeeld gevolgd door de zin: ‘Voorhoeve zegt hiermee eigenlijk...’. De verslaggevers speelden bovendien een grote rol in de nieuwe videoreportages, waarin ze achtergrondinformatie bij de crisis gaven. Dat ging nog verder dan het geven van uitleg, omdat het JOURNAAL nu zelf op zoek ging naar eventueel interessante informatie. Soms kwamen daar helemaal geen politici meer aan te pas. De dag nadat het kabinet gevallen was, zond het JOURNAAL bijvoorbeeld een reportage uit, waarin vvd-kiezers om hun mening werden gevraagd.

In 1989 was ‘onpartijdigheid’ nog altijd een belangrijk uitgangspunt van het JOURNAAL. Dat de bestaande visuele en narratieve conventies minder strikt werden nageleefd, betekent niet dat het JOURNAAL niet meer objectief over wilde komen.²³ In hun presentaties en reportages probeerden de verslaggevers nog

De nieuwe videocamera's in gebruik, eind jaren zeventig.
Bron: M.W. Jacobs, NOS JOURNAAL, 'altijd live de lucht in',
Hilversum 1981, p. 9

steeds aan te geven wat er werkelijk gebeurd was en wat de politici daarvan vonden. Hun eigen opvattingen werden niet expliciet naar voren gebracht. Toch zijn er enkele voorbeelden aan te wijzen, waar de woordkeuze niet erg neutraal was. De journalisten waren er blijkbaar zo stellig van overtuigd dat ze een goed inzicht in de bedoelingen van de politici hadden, dat ze niet terugdeinsden voor beladen bewoordingen. Zo stelde een politiek redacteur een dag vóór de crisis dat Voorhoeve 'op een ramkoers' zat. En een dag later sloot de nieuwslezer een kruisgesprek met Voorhoeve af met de haast verwijtende woorden: 'en u hield uw voet stijf'. De vvd-voorman kreeg geen kans om te reageren, omdat zijn beeld al uitgezet was. De crisis was inderdaad veroorzaakt door Voorhoeve, maar het is opvallend dat een 'onpartijdig' programma dit op deze manier verwoordde. Tot slot was ook de beeld-

keuze niet volledig neutraal. Bij een interview met een automobilist die het eens was met Voorhoeve, werd een *shot* van uitlaatgassen in beeld gebracht. Hiermee werd impliciet de suggestie gewekt, dat het JOURNAAL wél voorstander was van het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP).

Aan het eind van de jaren tachtig was het JOURNAAL uitgegroeid tot een zelfstandig programma. De technologische vooruitgang stelde de journalisten in staat om hun journalistieke houding volledig in de praktijk te brengen. De redactie kreeg hierdoor de mogelijkheid om meer invloed uit te gaan oefenen op de berichtgeving. Uiteraard bepaalde ze al vanaf 1956 hoe de berichtgeving eruit zag, maar ze was altijd afhankelijk geweest van de politieke gebeurtenissen en uitspraken van politici. In 1989 veranderde dat, omdat de boodschap van politici steeds makkelijker verwoord kon worden door verslaggevers. Het JOURNAAL koos hooguit enkele spannende citaten van politici (ook wel *soundbytes* genoemd) om het verhaal te verlevendigen. In de reportages werden soms op zichzelf oninteressante beelden getoond, omdat de nadruk lag op het verhaal van de verslaggever. De journalisten hoefde zich daarom steeds minder iets van politici aan te trekken bij de nieuwsselectie.

Strijden om de gunst van de kijker

Een half jaar na de val van Lubbers II kreeg het JOURNAAL voor het eerst in zijn bestaan te maken met concurrentie. De komst van het commerciële RTL-

NIEUWS betekende het einde van het monopolie van het JOURNAAL, dat 33 jaar van kracht was geweest. Aanvankelijk wilden medewerkers van het NOS-JOURNAAL niet geloven dat hun programma veel zou veranderen.²⁴

Toch heeft het JOURNAAL zich aan moeten passen aan de nieuwe situatie. Aangezien de redactie mee wilde dingen naar de gunst van de kijkers, werd zij gedwongen veranderingen door te voeren. De sporen van tien jaar concurrentie zijn duidelijk zichtbaar aan de verslaggeving van de Nacht van Wiegel.

Op 18 mei 1999 stemde de Eerste Kamer over de invoering van het correctief referendum. Al vóór het debat was duidelijk dat vijf vvd-senatoren het kabinetsvoorstel niet wilden steunen, terwijl hun stem noodzakelijk was. D66 hechtte veel belang aan het referendum en eiste daarom de steun van alle andere regeringsfracties. Vvd-senator Wiegel hield echter als enige voet bij stuk en verwierp zo het voorstel. De gedesillusioneerde D66 stapte hierop uit het kabinet-Kok II. Aanvankelijk zag de partij geen mogelijkheden om de breuk te lijmen, maar na ruim twee weken liet D66 zich overhalen door de PvdA en de vvd.

In 1999 werd de verslaggeving over de kabinetscrisis volledig overheerst door de journaalmedewerkers. Net als tien jaar eerder werden opvattingen van politici samengevat door de verslaggevers en geïllustreerd aan de hand van *soundbytes*. Het JOURNAAL ging in 1999 echter nog verder. Het begon steeds meer items uit te zenden, waar helemaal geen politici meer aan te pas kwamen. Zo voerde de nieuwslezer alleen nog maar kruisgesprekken met collega's. Journaalmedewerkers praatten minutenlang over de politieke situatie, zonder dat er een politicus in beeld kwam. De nieuwslezer sprak meestal met politiek redacteur Job Frieszo. Van alle journaalmedewerkers speelde deze nog wel de grootste rol. Hij informeerde de kijkers over allerlei aspecten van de crisis. Aangezien Frieszo voor een nietszeggende foto van de Tweede Kamer zat, draaide het bericht volledig om hem. Naast het geven van samenvattingen en uitleg, analyseerde Frieszo de gebeurtenissen. Hij legde bijvoorbeeld niet alleen uit waarom Tjeenk Willink tot informateur was benoemd, maar trok op basis daarvan zelf de conclusie dat de koningin aanstuurde op een lijmpoging. Frieszo beperkte zich dus niet tot een overzicht van wat er al gebeurd was, maar gaf ook aan wat er volgens hem nog ging gebeuren.

Volgens mediadeskundigen is de grote rol van de journalist in de jaren negentig een gevolg van de concurrentiestrijd.²⁵ Omdat het nog belangrijker is om kijkers te trekken, wil de journalist een interessant verhaal brengen. Hij kan het zich niet meer permitteren om de reportage gedomineerd te laten worden door de politici. In plaats daarvan ontwikkelt de journalist een eigen visie op de situatie. Vervolgens ondersteunt hij zijn verhaal met illustratieve feiten. Deze redenering klinkt erg aannemelijk. Bovendien blijkt uit een memo uit 1997, dat de concurrentie het JOURNAAL er inderdaad toe bracht een meer analytische stijl aan te nemen.²⁶ Aan de andere kant moet worden opgemerkt dat de rol van de journaalmedewerkers al vanaf eind jaren zeventig aan het groeien was. De komst van concurrentie heeft deze trend eerder versterkt dan veroorzaakt.

Hoe het ook zij, het blijft een feit dat de berichtgeving van het JOURNAAL meer dan ooit in het teken was komen te staan van de interpretatie van de journalisten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de verslaggevers eind jaren negentig minder hun best deden om neutraal over te komen. Vooral Frieszoo schroomde niet om oordelen te verwerken in zijn presentatie. Zo had hij de dag na de crisis op een neutrale toon kunnen zeggen dat de PvdA en de vvd hun best deden om de breuk met D66 te lijmen. In plaats daarvan zei hij dat de sociaal-democraten en liberalen ‘erg lief’ waren voor D66. Het JOURNAAL deed er bovendien weinig aan om de invloed van de medewerkers te verhullen. Zij werden allemaal met naam en toenaam genoemd, zodat de kijker doorkreeg dat deze individuele mensen belangrijk waren. Verder aarzelde het JOURNAAL niet om het productieproces te benadrukken. Toen de nieuwslezer zich verontschuldigde voor een technische storing, zei hij: ‘Dat was niet helemaal zoals we hadden afgesproken met elkaar hier.’ Hierdoor ontstond een bijna informele sfeer, waarin de kijkers de mensen op televisie bijna persoonlijk kenden. Dat het JOURNAAL er niet meer alles aan deed om objectief over te komen, bleek tot slot uit de weinig genuanceerde onderwerpkeuze. Dagen lang berichtte het JOURNAAL over de rol van Wiegel. Zelfs vóór het Eerste-Kamerdebat, toen hij nog niet de enige was die weigerde het referendum goed te keuren, kreeg Wiegel alle aandacht. Het JOURNAAL benadrukte bovendien meermalen Wiegels voorliefde voor ‘politiek theater’. Op deze manier kreeg de kijker de indruk dat Wiegel de crisis had veroorzaakt om aandacht te krijgen.

Het is duidelijk dat de redactie in 1999 nauwelijks meer streefde naar een neutrale berichtgeving. Het JOURNAAL aarzelde niet om oordelen te verweven in de nieuwsitems. Het valt echter op dat de journaalmedewerkers nooit een kant kozen, maar commentaar leverden op alle politici. Wiegel werd beschuldigd van theater, maar dat betekende niet dat het JOURNAAL medelijden had met D66. Deze partij werd zelfs impliciet verweten lang te hebben tegengestribbeld tijdens de besprekingen met haar coalitiepartners. Het JOURNAAL mengde zich niet in de politieke discussie, maar zette zich eerder af tegen de Haagse politiek in het algemeen. Door de afstand die de journaalmedewerkers van de politici namen, kwamen ze juist dichterbij het publiek te staan. Uitlatingen als ‘het [debat van 18 mei] had ook iets van theater’ wekten de indruk dat het JOURNAAL vanuit het oogpunt van de burgers naar het verre Den Haag keek.

Dramatisering en personalisering

De grote nadruk op de journalist was niet het enige gevolg van de concurrentie. Naarmate het voor een televisieprogramma belangrijker werd om kijkers te trekken, moesten de uitzendingen spannender en emotievoller worden. Dat gold ook voor het JOURNAAL, dat emotioneel en sensationeel nieuws ging brengen. Voor het binnenlandse politieke nieuws betekende dit dat er meer nadruk

werd gelegd op conflicten tussen politici.²⁷ Het JOURNAAL besteedde dan ook veel aandacht aan de Nacht van Wiegel. De kabinetscrisis werd bijna elke dag behandeld, twee weken lang. Gemiddeld duurden de items maar liefst vijfen-enhalve minuut, al varieerde de lengte veel (tussen één en zeven minuten). Dit was veel langer dan de overige items, die gemiddeld drieëneenhalve minuut in beslag namen.²⁸ Het grote belang dat de redactie aan de crisis hechtte doet al vermoeden dat het JOURNAAL het nieuws personaliseerde en dramatiseerde. Op zichzelf bewijst de lengte van de items echter nog niets. In 1966, 1977 en 1989 besteedde het JOURNAAL immers ook relatief veel aandacht aan een kabinetscrisis. Toch bevatte de berichtgeving in 1999 meer personalisering en dramatisering dan voorheen. Dat is pas echt goed zichtbaar aan de inhoud en stijl van de nieuwsitems.

In de jaren zeventig en tachtig besteedde het JOURNAAL voor het eerst enige aandacht aan persoonlijke en sensationele aspecten van kabinetscrises. Zowel in 1977 als in 1989 gebruikten de verslaggevers bijvoorbeeld dramatische bevoordingen om aan te geven hoe groot de dreiging van de crisis was. Dit had in deze jaren echter nog niet veel gevolgen voor de inhoud van de berichtgeving. In 1999 daarentegen werd de inhoud van het JOURNAAL sterk aangepast om meer emotie en sensatie te kunnen bevatten. In de uitzending over de val van het kabinet was bijvoorbeeld een reportage over Wiegel opgenomen. De kijker werd getraakteerd op een overzicht van Wiegels karakter en loopbaan. Dit was een leuke aankleding van het JOURNAAL, maar het had weinig politieke relevantie. Bovendien berichtte het JOURNAAL enkele dagen lang over het geruzie tussen premier Kok, Wiegel en Ginjaar (VVD-fractievoorzitter in de Eerste Kamer) over de schuldvraag. Op 21 mei verdrong dit zelfs bijna de items over de lijmpoging, terwijl dat politiek gezien toch een interessanter onderwerp was.

Er moet geconstateerd worden dat het JOURNAAL zich eind jaren negentig meer liet leiden door medialogica dan ooit tevoren. Er waren allerlei veranderingen doorgevoerd om te zorgen dat de Nederlandse burger naar het JOURNAAL keek. De journaalmedewerkers vereenzelvigden zich met de kijkers, om de boodschap te brengen die hen zou bevallen. Het verhaal van de journaalmedewerkers was zo belangrijk geworden, dat politici niet veel invloed meer konden uitoefenen op de berichtgeving. Bovendien bevatte het JOURNAAL in 1999 persoonlijke en dramatische aspecten, waarmee de uitzendingen nog aantrekkelijker gemaakt werden.

Conclusie

In de eerste twintig jaar van zijn bestaan nam het JOURNAAL een afwachtende houding in. Omdat het programma aan banden werd gelegd door de verzuilde omroepen, kon het niet meer doen dan objectieve, feitelijke informatie over de kabinetscrises geven. In de beginperiode werd dit gedaan door een *voice-over*,

omdat een nieuwslezer niet in beeld mocht komen. Na verloop van tijd begon het JOURNAAL veel interviews uit te zenden, maar dat veranderde weinig aan de situatie. De verslaggevers gedroegen zich zo onderdanig, dat de politici de interviews volledig konden beheersen. Het JOURNAAL stelde zich niet actief op, maar liet het nieuws op zich afkomen.

Aan het einde van de jaren zeventig kwam daar langzaam verandering in. Het JOURNAAL kreeg meer speelruimte, zodat de redactie de mogelijkheid kreeg om een 'journalistieker' journaal te maken. Bij de verslaggeving van de kabinetscrisis van 1977 is daar dankbaar gebruik van gemaakt. De verslaggevers anticepeerden op de gebeurtenissen en stelden zich zelfstandiger op tegenover de politici. Ze gingen op zoek naar antwoorden op specifieke vragen en begonnen feiten uit te leggen. Dit betekende echter niet dat het JOURNAAL een eigen oordeel wilde geven. De nadruk lag nog steeds op de opvattingen van de politici.

De journalistieke houding van de verslaggevers kon pas echt goed benut worden in de jaren tachtig, toen de videotechniek op grote schaal was ingevoerd. De rol van de journaalmedewerkers werd groter, omdat zij belangrijker werden in het verwoorden van de politieke boodschap. Politici kwamen hooguit nog in *soundbytes* aan het woord. Bovendien gingen verslaggevers in reportages zelf op zoek naar achtergrondinformatie. Hierdoor werd de woord- en beeldkeuze van het JOURNAAL minder neutraal, al bleef de redactie streven naar objectiviteit. Het JOURNAAL was zo zelfstandig geworden, dat het zich minder van politici aan hoefde te trekken.

De opkomst van concurrentie in 1989 dwong de redactie langzaam aan de veranderingen nog verder door te voeren. Het JOURNAAL kon niet achterblijven, als het veel kijkers wilde behouden. Dit betekende ten eerste dat de journaalmedewerkers de uitzending totaal gingen overheersen. De verslaggevers vertelden wat er gebeurd was en wat politici daarvan vonden, zonder dat daar nog veel politici aan te pas kwamen. Ze begonnen bovendien het nieuws te analyseren. Deze ontwikkeling was al eind jaren zeventig in gang gezet, maar werd versterkt door de concurrentie. De journaalmedewerkers deden bijna geen pogingen meer om neutraal over te komen. Ze schaarden zich openlijk aan de kant van de burgers en zetten zich af tegen de politiek. Ten tweede zorgde de concurrentie ervoor dat het nieuws gepersonaliseerd en gedramatiseerd werd. Ook hier waren al eerder sporen van te zien, maar in de jaren negentig werden de inhoudelijke gevolgen voor het eerst goed merkbaar. Het is duidelijk dat het JOURNAAL zich eind jaren negentig veel liet leiden door medialogica.

Uit deze korte schets van de ontwikkeling van het JOURNAAL blijkt allereerst dat deze enigszins afweek van de ontwikkeling van de algemene journalistieke cultuur. In de jaren zestig kwam de kritische, onafhankelijke journalistiek op, maar het JOURNAAL kreeg pas tien jaar later met deze ontwikkeling te maken. Daarna liep het beter in de pas, maar toch valt op dat het JOURNAAL in de jaren tachtig nog niet zo veel fictionaliseerd nieuws bevatte als andere programma's. Deze

‘achterstand’ is pas na de komst van concurrentie ingehaald. Waarschijnlijk is het JOURNAAL lange tijd nog enigszins beïnvloed door de bijzondere positie tussen de omroepen die het in de beginjaren innam, en de eis van objectiviteit die daaruit voortkwam.

Toch moet geconcludeerd worden dat bij het JOURNAAL in de berichtgeving over kabinetcrises wel degelijk veel is veranderd in vijftig jaar. Van een afwachtend programma, sterk aan banden gelegd door de omroepen, is het een onafhankelijk journaal geworden, dat de concurrentie met commerciële nieuwsprogramma's aankan. Sommige mensen vinden zelfs dat het JOURNAAL te ver is doorgeslagen.²⁹ Het zou laagdrempelig zijn geworden, en teveel gericht zijn op emoties en sensatie, in plaats van op relevant nieuws. Daarnaast zouden journaalmedewerkers niet meer objectief zijn. Deze ontwikkelingen zijn inderdaad zichtbaar, en het JOURNAAL moet ervoor waken dat deze niet nog verder doorzetten.

Desondanks is er echter nog geen reden voor al te veel pessimisme. Het JOURNAAL bevat weliswaar meer fictionalisering en eigen inbreng dan voorheen, maar dat betekent nog niet dat het een subjectieve roddelrubriek is geworden. Het JOURNAAL kan nog steeds de Nederlandse burgers op de hoogte houden van de binnenlandse politiek. Het heeft daar misschien zelfs nieuwe mogelijkheden voor gekregen. Door zelf na te denken over de politieke gebeurtenissen en opvattingen, scharen de journaalmedewerkers zich meer aan de kant van de burgers. Dit brengt weliswaar het gevaar met zich mee dat de berichtgeving minder neutraal wordt, maar betekent wel dat het JOURNAAL de kijkers beter kan bereiken. Zolang de fictionalisering HET JOURNAAL niet gaat overheersen en de objectiviteit niet verder afneemt, kan het JOURNAAL de Nederlandse burgers blijven informeren over de Haagse politiek.

Noten

1 H. Beunders, 'Nieuws, actualiteiten en informatie op televisie', in: H. Wijffes (red.), *Omroep in Nederland*, Zwolle 1994, p. 139-175, aldaar 146 en 172.

2 Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Ph. Van Praag elders in dit nummer.

3 Ph. van Praag, 'Het nos-journaal in de verkiezingstijd', in: *Massacommunicatie* 14, 1986, p. 18-29, aldaar 18.

4 Bij de analyse van de journaalfragmenten traden twee problemen op. Allereerst waren er in totaal slechts vijf fragmenten over de kabinetcrises in 1958 en 1960 beschikbaar. Bovendien ontbrak bij sommige van die fragmenten het geluid. Dit laatste gaat ook op voor enkele items uit 1966. Het geluid werd in de vroege jaren namelijk opgenomen in de studio, en die opnames zijn vaak niet bewaard door het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (= Beeld en Geluid). Ondanks deze tekortkomingen is het mogelijk geweest om een indruk te krijgen van de berichtgeving van het JOURNAAL. Bij de fragmenten over de overige crises traden geen problemen op. Per crisis konden ongeveer tien fragmenten (inclusief geluid) uit het JOURNAAL van 20.00 uur geanalyseerd worden.

5 Zie hiervoor onder andere het artikel van H. Wijffes elders in dit nummer.

6 Bardeel heeft de gemiddelde lengte van de nieuwsitems in 1956, 1966, 1976, 1986 en 1996 gemeten. Aangezien een journaaluitzending in 1956 maar een kwartier duurde, kunnen zijn cijfers voor dat jaar niet vergeleken worden met de lengte van de items over de kabinetcrises van 1958 en

1960. Bardoels metingen uit de overige jaren kunnen echter wel naast de items over de kabinetsschetsen van 1966, 1977, 1989 en 1999 geplaatst worden. Ook daarbij is weliswaar omzichtigheid geboden (omdat Bardoel telkens slechts één week heeft bekeken), maar er kan in ieder geval een indicatie gegeven worden van de relatieve duur van de items. J. Bardoel, 'The dead Pope "live"'. *Televisienieuws, technologie en journalistiek: HET JOURNAAL 1956-1996*, in: *Communicatiewetenschap* 24, 1996, p. 289-310 en 321-322.

7 W. van Hoorn, 'HET JOURNAAL in beweging', in: *Massacommunicatie. Wetenschappelijk kwartaal tijdschrift voor communicatie en informatie* 17, 1989, p. 315-321, aldaar 316 en 319.

8 Ch. Vos, *Bewegend verleden. Inleiding in de analyse van films en televisieprogramma's*, Amsterdam 2004, p. 86-88.

9 Ph. van Praag & K. Brants (red.), *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998*, Amsterdam 2000, p. 7-8.

10 Bardoel, 'The dead Pope "live"', p. 293.

11 Beunders, 'Nieuws, actualiteiten en informatie op televisie', p. 143.

12 Bardoel, 'The dead Pope "live"', p. 294.

13 H. Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*, Amsterdam 2004, p. 325 en Ph. Van Praag, 'Van non-item naar hot item', in: J. Bardoel e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland*, Amsterdam 2001, p. 305-316, aldaar 305-306.

14 Bardoel, 'The dead Pope "live"', p. 297.

15 J.Th.M. Bank, 'De dramatisering van de "nacht van Schmelzer"'. *Televisie en politiek rondom 1966*, in: H. Wijfjes e.a. (red.), *Jaarboek Mediageschiedenis* 3, 1991, p. 265-286, aldaar 266-268.

16 E. van Westerloo, 'Ik zag een traan op zijn gezicht. Televisieverslaggever in Den Haag', in: H. Wijfjes (red.), *Jaarboek Mediageschiedenis* 3, 1991, p. 287-294, aldaar 292. Van Westerloo geeft in zijn artikel aan dat hij kwaad was op Schmelzer toen hij zijn uitzending maakte.

17 Ch. Groenhuijsen & A. van Liempt, *Live! Macht missers en meningen van de nieuwsmakers op TV*, Den Haag 1995, p. 14.

18 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*, p. 324 en 326.

19 Geciteerd in Groenhuijsen en Van Liempt, *Live!*, p. 17.

20 Bardoel, 'The dead Pope "live"', p. 301.

21 Beunders, 'Nieuws, actualiteiten en informatie op televisie', p. 163.

22 Bardoel, 'The dead Pope "live"', p. 301-302 en 304-306.

23 Volgens Van Hoorn veranderden de conventies aan het eind van de jaren tachtig. Van Hoorn, 'Het JOURNAAL in beweging', p. 318-320. De Programmaraad van de NOS noemde in 1989 letterlijk 'onpartijdigheid' als één van de uitgangspunten van het JOURNAAL. Programmaraad-NOS, *Het NOS-JOURNAAL In de driennetten structuur* (1989).

24 Beunders, 'Nieuws, actualiteiten en informatie op televisie', p. 170.

25 Van Praag & Brants (red.), *Tussen beeld en inhoud*, p. 7-8.

26 Dat schreef adjunct-hoofdredacteur Hans Laroes in voorbereiding op de verkiezingscampagne van 1998. Geciteerd in Van Praag, 'Van non-item naar hot item', p. 311.

27 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*, p. 442-445.

28 Bardoel, 'The dead Pope "live"', p. 308. Het kwam overigens vaak voor dat één uitzending meerdere fragmenten over de crisis bevatte. Om de cijfers beter te kunnen vergelijken met die van Bardoel, zijn alle crisisfragmenten van een dag behandeld als één item.

29 J.D. Bouma, 'Op zoek naar de Dorpsstraat', *de Volkskrant*, 12 oktober 1996.